

THE 'PRAISE OF THE VIRTUOUS WOMAN' FROM HILANDAR

Moshe TAUBE, Jerusalem

In his 1978 Catalogue of the Cyrillic Manuscripts in the Hilandar Monastery of Athos, Dimitrije Bogdanović lists on p. 259 of the 1st volume a folio dated to the 16th century, containing an unidentified fragment, which he describes as follows:

761/VII

зборник XVI век, Папир, 1 л. 205x125 мм. отећен.

Полуустав XVI в., српска редакција, ресавски правопис једнојеров.

Орнаментике нема.

Одломак текста који нисмо могли да идентификујемо, али је највероватније из неког поученија, у том случају, одломак је из рукописа типа зборника одн. панагирика или хомилијара.

Записа нема.

In the present paper, I wish to present this fragment, which turns out to be a part of the 'Praise of the Virtuous Woman' from the Book of *Proverbs* Chapter 31, and to determine its characteristics in comparison with other Slavic testimonies of this text.¹

The acrostic² 'Praise of the Virtuous Woman' in *Proverbs* 31: 10-31 is one of the lessons³ contained in the Slavic liturgical collection of lessons from the Old Testament

¹ I wish to thank here two Virtuous Women, without whom this paper dedicated to Anica Nazor, a Virtuous Woman in her own right, would not have been written: Klimentina Ivanova, who supplied me with a photocopy of the Hilandar folio, drew my attention to the inadequacy of its description in BOGDANOVIĆ 1978, and encouraged me to publish it; and Svetlina Nikolova, who kindly supplied me with photocopies of parallels from mss. RNB F. 461, GIM Shchukin 507 and Romanian Academy Ms. Sl. 171.

² In the Masoretic Text, verses 10-31 begin with the 22 letters of the Hebrew alphabet in their conventional order. In Slavic, only the 16th c. Vilnius 262 codex, translated from Hebrew, gives at the beginning of each verse the name of the corresponding Hebrew letter. A second version of these verses in the same codex, translated from the Latin, does not give the names of the letters, although the Vulgate does. See ALTBAUER 1967: 181, 183.

³ Francis THOMSON, in his 1998 work 'The Slavonic Translations of the Old Testament,' by mistake omitted to mention the presence of this passage in the Slavic Paroemiaria. To my query, he reacted with the following reply, which I reproduce here, with his permission:

With regard to my list of the readings of Proverbs in the three main prophetologia as given on p. 832 of [THOMSON 1998] there are, alas, three errors:

1. 31:8-31 on a virtuous woman is found in all three MSS, viz. G[rigorovich] 65v-66r; L[obkov] 100v-101v; Z[acharias] 166v-167v; 2. 24:17 is not found in them; 3. neither is 29:27. In addition two other things should have been specified: 4. 16:13 is found only in Z (253r); 5. 15:27a, 28a and 29a-b are, of course, Masoretic 16:6-9.

known as Prophetologium (or Paroemiarium),⁴ which is generally considered to go back to the earliest (9th c.), Great Moravian layer of Slavic translations from the Greek (although the oldest witness is from ca. 1200).⁵ These lessons were incorporated into the full translation of the book of *Proverbs*, believed to belong to a later (10th c.) layer,⁶ of which the oldest ms. (F. I. 461) is dated to the 14th century. As is to be expected, these early Slavic versions are based on translations from the Greek Septuagint.⁷

For the purpose of characterization, we have compared the Hilandar fragment with: 1. The Grigorovich 12th-13th c. Paroemiarium published by RIBAROVA and HAUPTOVÁ with variants from the Lobkov and Zacharias Paroemiaria; 2. The Russian Primary Chronicle in its earliest, 1377 Laurentian version, where the lesson from Proverbs 31 is quoted *sub anno* 6488 (= 980AD);⁸ 3. Four versions of the full translation of *Proverbs*, a: the earliest, 14th century South Slavic manuscript F. I. 461 from the Russian National (former Public) Library in St. Petersburg; b: the 1475 South Slavic manuscript Shchukin 507 from the State Historical Museum, Moscow, containing, beside the book of *Proverbs* with a commentary, also the Sixteen Prophets, the *Song of Songs*, *Sirach* and *Job*;⁹ c: The 15th century South Slavic version preserved in ms. 171 of the collection of Slavic manuscripts at the Romanian Academy Library in Bucharest, containing also the Tetrabasilion, as well as the *Song of Songs*, *Sirach* and *Job*;¹⁰ and finally, d: the 1499 Gennadian Bible preserved in ms. 915 of the Synodal collection at the State Historical Museum in Moscow.

Synoptic text of Prv 31: 10-31

Р 10 женж добрж¹¹ кт-ѡбращеть, дражайши естъ каменїѣ многоцѣнна
такова.

L 10 драгъши естъ каменья многоцѣнна

F 10 женж долж кто обращеть, дражайши же еѣ каменїа многоцѣнна
такова.

S 10 Женж долж кто обращеть, дражайши же еѣ каменїа многоцѣнна
такова.

V 10 женж долбл кто обращеть дражайши ж е еѣ каменїа многоцѣнна
такова

⁴ In OCS the form паремїа is attested once in the *Euchologium Sinaiticum* with the meaning 'lesson from the Old Testament', with a variant паругуѣ in the Enina Apostolary. In the Slavic tradition, the prophetologium is usually called пареминикъ or паримѣникъ. These names go back naturally to the Greek name of the Book of *Proverbs*, Παροιμίαι, which is amply represented in the collection.

⁵ Thus, for example, REINHART 1986: 77, RIBAROVA & HAUPTOVÁ 1998: 1.

⁶ See THOMSON 1998: 831ff., where he rejects the tag "Methodian" for this translation, characterizing nevertheless its grammar as 'archaic' and its vocabulary as 'pre-Symeonic'.

⁷ I have not looked at the Croat Glagolitic missals, although they contain short excerpts from our text. See, e.g., Reinhart 1986: 81, citing Prv. 31: 18, 24.

⁸ See PVL 1999: 38.

⁹ See MATHIESEN 1983: 29 and the sources there.

¹⁰ See MATHIESEN 1983: 18 and the sources there.

¹¹ So Grigorovich. Lobkov has жена кто ѡбращет добра, but Zacharias has the expected долбо.

G 10 женѣ доблю кто обрацѣт . дражшїи естъ каменїа многоцѣнїна
таковаа

H

P 11 радѣтса ѿ неи срѣце мжжѣ еа . такаваа ѿ добры користи не лишитъ
са

L 11 радуется ѿ неи мъжь ея .

F 11 веселитса ѿ неи срѣце мжжюу еа . такаваа ѿ добры користи не
лишитса

S 11 веселитса ѿ неи срѣце мжжюу еа . такава ѿ добры користи не
лишитса

B 11 веселитса ѿ неи срѣце мжжюу еж такаваа ѿ добры користи не
лишитса

G 11 дрѣзает¹² на ню <срѣце> моужа еа . такаваа ѿ добры користи не
лишитса

H

P 12 дѣеть бо мжжюу своемѣ бл҃го въ вѣсемъ жити .

L 12 дѣеть бо мужеви своему бл҃го все житѣе .

F 12 дѣлает бѡ мжжюу своемѣ бл҃го вѣсе житїе .

S 12 дѣлает бо мжжюу своемѣ бл҃го вѣсе житїе .

B 12 дѣлает бо мжжюу своемѣ бл҃го вѣсе съ житїе

G 12 <дѣ>лает мѣжюу своемѣ все бл҃го житїе

H

P 13 обрѣтъши вл҃нж и лень . створи бл҃гопотриабна ржкама своїма

L 13 Обрѣтши же лну весны(!) . творить бл҃гопотрѣбная рукада(!) своима

F 13 обрѣтши вл҃нж и лень . створи бл҃гопотрѣбнаа ржкама своима

S 13 обрѣтши вл҃нж и лень . сътвори бл҃гопотрѣбнаа ржкама своима

B 13 обрѣтши вл҃нж и лень . сътвори бл҃гопотрѣбнаа ржкама своима

G 13 обрѣтши волноу <и ле>нь сътвори бл҃гопотребно рѣкама своима

H

P 14 быѣ ѣко и корабѣ коупла дѣащи . издалече събираетъ себѣ бѣгат'ство

L 14 владаеть яко корабль куплю дѣующю . и сбираетъ особѣ(!) богатство

F 14 быѣ яко корабѣ коупла дѣжщи . издалече събираетъ себѣ богат'ство

S 14 быѣ яко корабѣ коупла дѣжщи . издалече събираетъ себѣ бѣгат'ство

¹² The Gennadij Bible, (and, following it, the Ostrog 1581 printed Bible), perhaps upon consultation of the Vulgate (*confidit*), correctly renders LXX *ἰσχυραὶ* 'trusts', 'is confident', in the sense intended in the Hebrew Masoretic text *נחב*, although the Greek verb allows both senses: 'be confident' as well as 'cheer up' found in the other early Slavic versions.

В 14 бы^ѣ иако корабѣ коуплѣа дѣжци . издалече събираеть себѣ богатство
 G 14 быстѣ иако и корабль кѣплю дѣюци издалеча събирает себѣ
 богатство

Н 14 <дѣж>¹³ци . издалече събираеть себѣ бгѣтьство

Р 15 и вѣстаеть из ноци . и дасть брашна <домѣ>¹⁴ и дѣла рабынѣмъ .

L 15 и вѣставъ и отъ ноци . и даеть брашно ему(!) и дѣла равнымъ(!) .

F 15 и вѣстаеть из ноци . и даеть брашно домоу и дѣла рабынѣмъ .

S 15 И вѣстаеть из ноци . и да'еть брашно домоу и дѣла рабынѣмъ

В 15 и вѣстаеть из ноци . и даеть брашно домоу и дѣла рабынѣмъ

G 15 и вѣстает из ноци и дасть брашна домѣ и дѣла рабынамъ .

Н 15 и вѣстаеть рано . и да^ѣ брашно домоу . и дѣла рабынамъ

Р 16 Видѣвши же тажаніе коуповаше ѿ плода ржкоу своею насади
 (сѣта)жаніе .

L 16 Видѣвши стяжанье куповаше . ѿ дѣль ржкоу своею насадить тажанье .

F 16 Видѣвши же тажаніе коуповаше . ѿ плода же ржкоу своею насади
 тажаніе .

S 16 Видѣвши же тажаніе коуповаше . ѿ плода же ржкоу своею насади
 тажаніе

В 16 видѣвши же тажаніе коуповааше ѿ плода же ржкоу своею насади
 тажаніе

G 16 видѣвши же тажаніе кѣповаше . ѿ п<лода> рѣкѣ своею насадить
 тажаніе

Н 16 оузрѣвши дѣланіе кѣповаше ѿ плѣдов же рѣкѣ своею насади
 стежаніе

Р 17 прѣпоасавши крѣпко чрѣсла своя оутврѣди мышци свои на дѣло

L 17 Препоясавши крѣпко чресла своя и утверди мышцю свою на дѣло

F 17 прѣпоасавши чрѣсла своя крѣпко . оутврѣди мышци свои на дѣло

S 17 прѣпоасавши чрѣсла своя крѣпко . оутврѣди мышци свои на дѣло

В 17 прѣпоасавши чрѣсла своя крѣпко . оутврѣди мышци свои на дѣло

G 17 препоясавши крѣпко чресла своя ѣтверди^т мышци свои на дѣло

Н 17 прѣпоасавши крѣпко чрѣсла своя оутврѣди мышци свои на дѣло

Р 18 вѣкоуси иако добро естъ дѣлати . и не ѣгасаетъ свѣтилникъ ея вѣса
 ноцѣ

L 18 И вкуси иако добро естъ дѣлати . и не угасаетъ свѣтилникъ ея всю ноцѣ

¹³ Beginning of Hilandar folio.

¹⁴ Omitted in Grig, but present in Lobk and Zach.

F 18 и въкоуси иако добрѡ е^ѣ дѣлати . и не оугасает свѣтилникъ еж вѣса
нощѣ

S 18 и въкоуси иако добрѡ е^ѣ дѣлати . и не оугасаеъ свѣтилникъ' еж вѣса
нощѣ

B 18 и въкоуси иако добро е^ѣ дѣлати и не оугасаеъ свѣтилникъ еж вѣса
нощѣ

G 18 и вкѡси иако<о> добро естъ дѣлати и не оугасает свѣтилникъ еа всю
нощѣ

H 18 вкѡси иако добро еже дѣлати и не оугасаеъ свѣтилникъ ее всѡ нощѣ

P 19 ржцѣ свои простираеъ на полезнаа . лакти же свои оутврѣждаеъ на
вратено

L 19 руцѣ свои простираеъ на полезная . локти своя оустремляеъ на
вретено

F 19 ржцѣ свои простирает на полезнаа . лакти же своеа ѡтврѣждаеъ на
врѣтено .

S 19 ржцѣ свои простираеъ на полезнаа . лакти же своеа ѡтврѣждаеъ на
врѣтено

B 19 ржцѣ свои простираеъ на полезнаа лакти же своеж ѡтврѣждаеъ на
врѣтено

G 19 рѡцѣ свои простирает на полезнаа . лакти же ѡтврѣжаеъ на
вретено

H 19 роуцѣ свои протѣ^жтъ на пользнаа . лакте свое оутврѣждаеъ
наврѣтено

P 20 а ржцѣ свои ѡврѣзе ѡбогѡ . плодъ же прострѣтъ нищѡ .

L 20 Руцѣ свои простираеъ убогѡму . плодъ же простре нищѡму .

F 20 ржцѣ свои ѡврѣзе оубогоу . плодъ же прострѣтъ нищѡу .

S 20 ржцѣ свои ѡврѣзе оубогоу . пло^дъ же прострѣтъ нищѡу

B 20 ржцѣ свои ѡврѣзе оубогоу . плодъ же прострѣтъ нищѡу

G 20 а рѡцѣ свои ѡврѣзаеъ ѡбогѡ . плодъ же <про>стрет нищѡ

H 20 роуцѣ же свои разврѣзе оубогѡ . плодъ же протѣже нищѡ

P 21 не печетъ са ѡ домоу своемъ мжжѣ еа . егда где мѡдитъ вѣси бо свои
еи ѡдѣани сжтъ .

L 21 Не печетса мужъ ея о дому своемъ егда где будетъ (!) . вси свои ея
одѣни будутъ .

F 21 не печетса ѡ домоу своемъ мжжѣ еж . егда где моудитъ вси бѡ свои
емоу ѡдѣани сжт .

S 21 не печетса о домоу своемъ мжжъ еж . егда где моудить въси бо свои
емоу одѣани сжт

V 21 не печетса ѿ домоу своемъ мжжъ еж . егда где медлить . вси бо свои
емоу одѣани сжтъ

G 21 не печетса ѿ домѣ своемъ мѣжъ еа . егда замѣдитъ . вси бо свои емѣ
одѣани сѣтъ

H 21 не печетсе ѿ соущихъ въ домоу , мѣжъ ее егда где къснить , въси бо
еже оу нее облѣчени соутъ .

P 22 Сѣгѣба одѣаниѣ створитъ мжжѣ своемѣ . ѿчръвена и прѣпрждна себѣ
одаѣниѣ.

L 22 Су<гу>ба одѣниѣ с<т>воритъ мужеви своему . очервлена и багряна собѣ
одѣниѣ.

F 22 Соугоуба одѣаниѣ створи . и плаща мжжоу своемѣ . ѿ чръвена же и
прѣпрждна себѣ одѣаниѣ .

S 22 Соугоуба одѣаниѣ сътвори . и плаща мжжоу своемѣ . ѿ чръвена же и
прѣпрждна себѣ одѣаниѣ

V 22 Соугоуба одѣаниѣ сътвори . и плаща мжжоу своемѣ . ѿ чръвена же и
прѣпрждна себѣ одѣаниѣ

G 22 сѣгѣба одѣаниѣ створи и плаща мѣжѣ своемѣ . ѿ чръвена же и
<пра>прждна . себѣ одѣаниѣ

H 22 сѣгоуба одежде и багренице сътвори мѣжѣ своему . ѿчръвленна и
б<агрена> себе одѣаниѣ

P 23 възорень бываетъ <въ>¹⁵ вратѣхъ мжжъ еа . внегодаже аще садеть въ
сынѣмищи . съ старыцы и съ жители земли .

L 23 Възорень бываетъ во вратѣхъ мужъ ея . внегодаже аще сядеть на
сонмищи . съ старци и съ жители земли .

F 23 възорень бываетъ въ вратѣхъ сѣтъ (!) еа . внегодаже аще садетъ в
сынѣмищи . съ старцы и съ жители зема .

S 23 възорень бываетъ въ вратѣхъ сѣтъ (!) еа . внегодаже аще садетъ в сынѣмищи
. съ старци и съ жители земла

V 23 възорень бываетъ въ вратѣхъ сѣтъ (!) еж . внегодаже аще садеть въ
сынѣмищи , съ старци и съ житела земла

G 23 възорень бываетъ въ вратѣхъ мѣжъ еа . внегодаже аще садетъ в сонмищи
съ старци и съ жители земла

H 23 славнъ же <быва>еть въ вратѣхъ мѣжъ ее . <внегодаже> аще сѣдитъ въ
съборѣ съ старци и жителѣи земли

¹⁵ Omitted in Grig, but present in Lobk and Zach.

P 24 ѡпоны сътвори . и ѡдасть в кѡпла финїкомъ . и поасаниѣ же хананяѡмъ .

L 24 Опоны створи . и отдасть въ куплю .

F 24 Опоны сътвори . и ѡдаѣ в кѡпъж фїникомъ . ѡпоасанїа же хананеѡмъ .

S 24 Опоны сътвори . и ѡдаѣ в кѡпъж фїникомъ . ѡпоасанїа же хананеѡмъ

B 24 ѡпоны сътвори . и ѡдаѣ в кѡпъж фыникомъ . ѡпоасанїа же хананеѡмъ

G 24 ѡпоны створи . и ѡдасть в кѡплю фѡник<омъ> ѡпоасанїа же хананѣемъ

H 24 ѡпони творить . и даѣ багреникѡ¹⁶ . ѡпоасанїа же хананеѡмъ

P 25 оуста же своѣ ѡврѣзе съмыслѣно и законно . и чинѣ наре^ѣ азыкомъ своимъ .

L 25 Уста же свои отверзе смыслено . в чинѣ молвить языкѣмъ своимъ

F 25 оуста же своа ѡврѣзе смыслѣно и законно . и чинѣ нарѣкова жзыкѡмъ своимъ

S 25 оуста же своа ѡврѣзе смыслѣно и законно . и чинѣ нарѣкова азыкомъ своимъ

B 25 оуста же своа ѡврѣзе смыслѣно и законно . и чинѣ нарекова азыкомъ своимъ

G 25 оуста же своа ѡврѣзе см<ы>слено и законно . и чини нарекова азыкомъ своимъ

H 26[!] ¹⁶ оуста же своа ѡврѣзе съмыслѣнѣ и чинѣ нарѣкова езыкоу своему

P 26 въ крапость и в лѣпотж облѣчеса . и веселиса въ дѣни послѣднаа .

L 26 Въ прѣпость(!) и в лѣпоту облечеса . и веселиса въ дѣни послѣднаа .

F 26 Въ крѣпоѣ и в лѣпотж облѣчеса . и веселиса въ дѣни послѣднаа .

S 26 Въ крѣпоѣ и в лѣпотж облѣчеса . и веселиса въ дѣни послѣднаа

B 26 въ крѣпость и лѣпотж облѣчеса и веселиса въ дѣни послѣднаа

G 26 в' крѣпо>сть и в лѣпотѡ облече .

H 25[!] въ крѣпость и блѣглѣпїе облѣчесе и възвѣ^ѣлисе въ дѣни послѣднѣе

P 27 <жзыка прѣходаца домѡ еа> ¹⁶ . брашенѣ же лѣностив не и сѣнѣсть .

L 27

F 27 Жзка приходица домовѡ еа . брашен' же лѣностивѣ не сѣнѣсть .

S 27 Жзка приходица домовѡ еа . брашен же лѣностивѣ не сѣнѣсть

B 27 жзка приходица домовѡ еж . брашен же лѣностивѣ не сѣнѣсть

G 27 оузка преходица домѡ еа . брашенѣ же лѣностивы<хъ не> снѣсть

H 27 оуз'ка проходица домовѡ ее . брашенѣ же лѣностивѣ нѣ сѣнѣсть

P 27b. оуста же своѣ ѡврѣзаеѣ прѣмждрѡ ї законѣно .

L 27b

¹⁶ Verses 25-26 are inverted in H. We reestablished the correct order for the purpose of comparison.

F 27b. оуста же своа ѿврѣзе прѣмждрѡ и закон'но .

S 27b. оуста же своа ѿврѣзе прѣмждрѡ и законно

B 27b. оуста же своа ѿврѣзе прѣмждро и законїно

G 27b. оуста же своа ѿвезре [sic] смыслено и законно

H 27b. оуста же своа ѿврѣзаетъ прѣмѡдро . [и разоумно] и законно

P 28 м^лостына же еа <въздвигошж чада еа и>¹⁷ обогатѣшж и мжжъ еа похвали а

L 28 Милостыню же ея въздвигъшю чада ея и обогатиша . и мужъ ея похвали ю .

F 28 м^лстына же въздвигнж чада еа и обогатѣшж . и мжжъ еж похвали а .

S 28 м^лстына же въздвигнж чада еа и обогатѣшж . и мжжъ еж похвали а

B 28 м^лстына же въздвинж чада еж и обогатѣша . и мжж еж похвали а

G 28 <ми>лостына же еа въздвигнѡ чада еа и обогатѣша и <мѡ>жъ еа похвали ю

H 28 въсташе чеда ее и похвалише е . мужъ ее и похвалї е

P 29 многы дъщера стажашж бѣгъство . многы сътворишж силна . ты же прѣспѣ и прѣвъзне са над всѣамї .

L 29

F 29 Многы дъщера стажашж бѡгат'ство . многы сътворишж сїлны . ты же прѣспѣж и възне^сса над всѣми .

S 29 Многы дъщера стажаша бѡгат'ство . многы сътвориша силны . ты же прѣспѣж и възне^сса над всѣми

B 29 многы дъщера стажаша богат'ство . многы сътвориша сїлны . ты же прѣспѣж и възнесеса над всѣми

G 29 многы дъщера стажаша богатство . мно<г>и створиша силнаа . ты же преспѣа и превъзнесеса над <вс>ѣми

H 29 многїи дъчере сътворише силѡ многы сте<жа>ше бѣгъство . ты же прѣспѣ<а> и прѣвъзне^ссе над всѣми

P 30 лъже ѡгождение и соуетны добрѡты женъскы нѣсть въ тебѧ . жена бо разѡмна блѣвена естъ . боязнъ же гнѧ та да хвали^т .

L 30

Жена

бо разумлива благословена естъ . боязнъ бо всю(!) да похвалить .

F 30 Лъжа оугожденїа и соуетны добрѡты жен'скы нѣ^с въ тебѣ . жена бо

¹⁷ So Lobk. Grig omits the passage. Zach: юзка проходица домовъ еа.

разоумна блѣвима еѣ . боазнь же гѣа та да хвалиѣ .

S 30 Лѣжа оугожденїа и соуетны доброты жен'скы нѣѣ въ тебѣ . жена бо разоумна блѣвима еѣ . боазнь же гѣа та да хвалиѣ .

V 30 лѣжа оугожденїа и соуетны доброты жен'скы нѣѣ въ тебѣ . жена бо разоумна блѣвима еѣ . боазнь же гѣа та да хвалить

G 30 лжа ѡгожденїа и сѣетны доброты жен'скы в тебѣ нѣсть . жена бо разоумна блѣжена еѣ . боазнь же гѣю та да хвалить

H 30 лѣжна оуго[жде]нїа и соуетныи доброты жен'[сык]ыи нѣѣ въ неи жена бо разоу<мьна> блѣвляетсе . страх' же гѣъ <та да? / се?> похвалить

P 31 дадите <си>¹⁸ ѡ плода ѡстенъ еа . и да хвалить а въ вратѣхъ мжжъ еж .

L 31 дадите ей отъ плода устѣну ея . да хвалятъ во вратѣхъ мужа ея .

F 31 дадите ей ѡ плода ѡстенъ еа . и да хвалатъ въ вратѣхъ мжжа еж .

S 31 дадите ей ѡ плода ѡстенъ еа . и да хвалатъ въ вратѣхъ мжжа еж

V 31 дадите ей ѡ плода ѡстенъ еж . и да хвалатъ въ вратѣхъ мжжъ еж

G 31 дадите ей ѡ плода ѡстенъ еа . и да хвалатъ въ вратѣхъ моужа еа

H 31 дадите ей (end of Hilandar folio)

Our comparison confirms the generally accepted view that all these versions do go back to a single translation. Thus they all share the mistranslation (tagged 'forgivable' by THOMSON 1998: 832) in 31:20, rendering καρπός by плодъ 'fruit' instead of длань 'palm' required here by the Hebrew, both being possible renderings of the Greek.

There are some peculiarities which distinguish the Paroemiaria (and the quotations from them, such as in the Laurentian Chronicle) from the full translations of the book of *Proverbs*. Thus all three full South Slavic versions, and they alone, share the corruption in verse 23 възорень бываеть въ вратѣхъ сѣъ еа 'and her son(!) becomes a distinguished person in the gates', instead of 'her husband', required here by the Greek ὁ ἀνὴρ αὐτῆς (as well as by the Hebrew).

The Hilandar folio shows some unique readings not found in the other versions. Some of these are but updatings, replacing one synonym by another, apparently a more familiar one. Thus in both 31: 19 and 20 the Hilandar folio alone has forms of протагнжти, whereas all others have forms of прострѣти, простирати for Greek ἐκτείνειν 'extend'. Thus also съборъ for сѣнмище, rendering συνέδριον 'council' in verse 23. Thus also in 31: 16 all other versions have видѣвши тажанїе, 'as soon as she saw a farm', for Greek θεωρήσασα γεώργιον, whereas H changes it to оузрѣвши дѣланїе. Similarly, in verse 21 the copyist of H replaced the verb rendering LXX χρονίζη 'tarries', translated by earlier versions as (за)моудить or медлитъ, by a

¹⁸ Omitted in Grig, but present in Lobk and Zach.

more familiar къснить. In the same verse, одѣани сѣтъ 'are dressed' appearing in all other Slavic versions, is replaced with ѡблѣчени соутъ. In verse 30, for LXX φόβον, 'fear', боιαзнь is replaced with страх.

In verse 15 the copyist of H replaces the literal rendering in Slavic of LXX καὶ ἀνίσταται ἐκ νυκτῶν 'and she rises while it is still night', rendered in Slavic by all others as и вѣстает из ноци, by a free translation и вѣстаетъ рано 'and she rises early'. Another instance where the copyist of H makes his own decisions using common sense, is in a part of a verse not attested in Greek, in the middle of verse 30. After the words соуетны добрѡты жен'скы 'and woman's beauty is vain', which were understood not as a clause, but as a nominal phrase ('and vain woman's beauty'), the Slavic adds a predicative complex нѣ въ тебѣ 'there's not in thee', unwarranted by the Hebrew or the Greek, yielding 'and of vain woman's beauty there is naught in thee'. The copyist of H decided that the direct speech where the woman is addressed ended in verse 29, and replaced въ тебѣ 'in thee' with въ неи 'in her'.

The forms багрень, багреница are the preferred vocables in H for 'purple', replacing in verse 22 прѣпрждна πορφύρας and wrongly also плаща χλαίνας 'clothes'.

A most interesting case is verse 24, where the Slavic has an addition, unwarranted by the Hebrew Masoretic Text, the Greek LXX or the Latin Vulgate.

The LXX has here : Σινδόνας ἐποίησε καὶ ἀπέδοτο, περιζώματα τοῖς Χαναναίοις.

'She made fine linens and sold (them), and girdles to the Chananites.' The Vulgate is closer to the Hebrew: *Sindonem fecit et vendidit et cingulum tradidit Chananeo*. 'She made fine linen and sold (it), and girdles did she deliver to the Chananite.' The two parts of the LXX verse are unequal, in that the first part does not specify to whom the fine linen were sold. The translator of the Paroemiarium (or a very early editor, since the addition is found in all subsequent versions) supplied of his own initiative a buyer for the fine linen, another people of merchants, equivalent to the Chananites who bought the girdles: финікомъ 'to the Phoenicians', apparently by consulting the LXX and mistaking Σινδών 'fine linen' for Σιδών 'Sidon', one of the oldest cities of Phoenicia, although the noun denoting the object of sale, Σινδόνας 'fine linens', does appear, albeit somewhat inaccurately rendered by ѡпоны 'curtains', 'veils'. This addition is maintained in the full translations of *Proverbs* too. The copyist of the Hilandar folio apparently related финікомъ in the version before him to φοινικοῦς 'purple-red' and rendered it by his preferred equivalent - багреникѡ", apparently understood as 'to those trading in crimson'.

Some of the unique readings in the Hilandar folio undoubtedly result from the Slavic text having been checked against a Greek version of the chapter. Thus, in

verse 21 не печетса ѿ домоу своемъ 'is not anxious about his house', rendering in other Slavic versions LXX οὐ φροντίζει τῶν ἐν οἴκῳ 'is not anxious about **those in** his house', is judiciously replaced in H with не печетсе ѿ соущихъ въ домоу. Towards the end of the same verse, the Greek expression πάντες γὰρ οἱ παρ' αὐτῆς 'for all her household' (literally 'for all those with her'), rendered in some of the other Slavic versions by the idiomatic вси бо свои еи / ея 'all of her own', while others, referring to the husband, have вси бо свои емоу 'all of his own' is replaced in H with the more literal, but idiomatic in Slavic nevertheless въси бо е<же> оу нѣе 'for all those with her'. In verse 23, the Greek περιβλεπτος 'looked upon (with envy)', 'admired', 'respected', is rendered in all other Slavic versions by взорьнъ, an adjective (derived from the noun взоръ 'look') not attested in the canonical OCS texts, but quoted in Miklosich's *Lexicon* from a 14th c. Serbian Paterikon, as well as from a 16th c. Serbian Miscellany, and glossed παραδειγματικός *exemplaris*. The copyist of H replaced it with славнь 'renowned'.

In a single case, verse 29, we may assume consultation by the copyist of the Hilandar folio of a Greek text with a different reading. The expression ἐποίησαν δυνατά 'have wrought valiantly' (English translation of LXX by Sir Lancelot C.L. Brenton) is literally rendered in the other Slavic versions by сътвориша сила / силнаа / силы, i.e. by forms with the object in the accusative plural. The Hilandar version alone has here сътворише силѧ, literally 'have made power', reflecting a variant in LXX with ἐποίησαν δύναμιν.

In one instance, verse 28, the copyist of H, apparently following the Vulgate, omitted the beginning where the Greek LXX departs from the Hebrew and the Latin. The Vulgate, closely following the Hebrew, has: *surrexerunt filii eius et beatissimam praedicaverunt* 'Her sons stood up and called her blessed', whereas LXX has: ἡ δὲ ἐλεημοσύνη αὐτῆς ἀνέστησεν τὰ τέκνα αὐτῆς, καὶ ἐπλούτησαν 'and her kindness to them sets up her children for them, and they grow rich' (English translation of LXX by Sir Lancelot C.L. Brenton). The other Slavic versions render this as follows: м^нстына же въздвигнѧ чѧда еѧ и обогатѧшѧ 'Her children showed (literally: elevated) mercy and grew rich'. The copyist of H seems to have followed the Vulgate: въсташѧ чѧда еѧ и похвалише еѧ, 'Her children stood up and praised her'.

The single folio from Hilandar, while preserving the most prominent marks of the ancient, pre-Symeonic translation, thus turns out to be a precious witness shedding light not only on diachronic and local developments in the language, but also on the cultural circumstances related to its users, both as copyists and readers. Systematic updating of the vocabulary has been one of the main traits of the Slavic tradition of transmission of sacred texts. Correcting the Slavic text on the basis

of the Greek LXX, even if only occasionally, should not come as a surprise when dealing with a 16th century manuscript written at the Hilandar monastery on Mt. Athos.

ABBREVIATIONS:

B = București, Biblioteca Academiei Române (BAR), Manuscrisele slave 171, 15th century.

F = Санкт-Петербург, Российская Национальная Библиотека (РНБ), Отдел рукописей, Основное собрание, F. I. 461, 14th century.

G = Москва, Государственный Исторический Музей (ГИМ), Синодальное собрание (Син.) 915, (Gennadian Bible) 1499AD.

H = Ἄθος, Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Χιλανταρίου, 761/VII (descr. BOGDANOVIĆ 1978, no. 761/VII), 16th century.

L = Санкт-Петербург, Российская Национальная Библиотека (РНБ), Отдел рукописей, Основное собрание, F. п. IV. N°2, 1377. (*The Laurentian Chronicle*, ed. Likhachev 1950, 2nd augmented and corrected edition, S. Petersburg 1999).

S = Москва, Государственный Исторический Музей (ГИМ), Щукин П.И. 507, 1475AD.

P = Москва, Российская Государственная Библиотека (РГБ), Отдел Рукописей, Григорович В.И., 2 (1685), (Grigorovich Paroemiarium, originally from Hilandar, ed. RIBAROVA & HAUPTOVÁ 1998, with variants from the Lobkov and Zacharias Paroemiaria), 12th-13th c.

REFERENCES

ALTBAUER, MOSHE 1967. Ze studiów nad wschodniosłowiańskimi przekładami Biblii: (O dwóch przekładach biblijnego akrostychu o zacnej niewieście). *Studia Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 7: 179-190

БОГДАНОВИЋ, ДИМИТРИЈЕ 1978. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд.

MATHIESEN, ROBERT 1983. Handlist of Manuscripts Containing Church Slavonic Translations from the Old Testament. *Polata Knigopisnaja* 7: 3-48.

PVL 1999 = Повесть Временных Лет, подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева, под редакцией В. Н. Адриановой – Перетц, изд. 2-ое, Санкт-Петербург: Наука.

REINHART, JOHANNES 1986. The Sapiential Collection in the Croatian Glagolitic Missal, *Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies, Division*

D, I, 77-84.

РИБАРОВА, ЗДЕНКА, ЗОЕ ХАУПТОВА 1998. *Григоровичев Паримејник*. т. I. Текст со критички апарат. Скопје.

TAUBE, MOSHE 2004. The Vilnius 262 Psalter: A Jewish Translation?, W. Moskovich et alii (eds.) *Jews and Slavs 14*, Jerusalem, 27-38.

THOMSON, FRANCIS J. 1998. The Slavonic Translation of the Old Testament. In: Krašovec, Jože (ed.) *Interpretation of the Bible*, Ljubljana – Sheffield, 605-920

A b s t r a c t

The paper investigates a hitherto unidentified 16th c. folio from the Hilandar Monastery, pointing out that it contains a part of the "Praise of the Virtuous Woman" in Proverbs, chapter 31. By comparing it to earlier versions in Slavic *Paroemiaria* (= *Prophetologia*) and in the full biblical texts, both South and East Slavic, the place of this witness in the chain of transmission is elucidated, corroborating the accepted view that all of the attested versions derive from a single early (perhaps 9th c.-) translation. The unique readings of the Hilandar folio are explained, mostly as a result of lexical updating, but at times also as a result of free common-sense replacement, or as the fruit of consulting the Slavic against the Greek LXX. In one instance the copyist of the Hilandar folio seems to follow the Vulgate.

Key words: Slavic Old Testament translations, *Paroemiaron* (*Prophetologium*), Septuagint (LXX), Vulgate, Hilandar Monastery

S a ž e t a k

“POHVALA VRSNE ŽENE” IZ HILANDARA

Članak istražuje dosad neidentificiran list iz 16. st. iz samostana Hilandar pokazujući da sadrži dio "Pohvale vrsne žene" iz 31. poglavlja Izreka. Uspoređivanjem sa starijim inačicama u slavenskim parimejnicima (= *Prophetologijima*) kao i s punim južnoslavenskim i istočnoslavenskim biblijskim tekstovima, rasvjetljuje se mjesto ovoga spomenika u lancu prenošenja, potvrđujući prihvaćeno gledište da sve provjerene inačice proizlaze iz jednoga ranijeg prijevoda (možda iz 9. st.). Jedinstvena čitanja Hilendarskog lista tumače se uglavnom kao rezultat leksičkoga ažuriranja, ali

katkad i kao rezultat slobodne razborite zamjene, ili kao plod usporedbe slavenskoga teksta s grčkom Septuagintom (LXX). U jednom se primjeru čini da prepisivač Hilendarskog lista slijedi Vulgatu.

Ključne riječi: slavenski prijevodi Staroga zavjeta, parimejnik (Prophetologium), Septuaginta (LXX), Vulgata, samostan Hilandar

Izvorni znanstveni članak

Autor: Moshe Taube

The Hebrew University of Jerusalem